

Mikó Imre – A „világlátott lokálpatrióta”

100 éve született dr. Mikó Imre, Erdély és a magyarság nagy nemzetiségi jogásza

„(...) Élete kisebbségtörténet. Eképpen a róla írt monográfia nem csak egy felemelkedő és lefelé hajló, elismerésekkel és elmarasztalásokkal teli életvonal, hanem ugyanakkor a romániai magyar kisebbségi lét szinuszcíkjének másolata is.”

Balázs Sándor

A várakozásain felül megnövekedett Románia homogenizációs vágyait máig, folyamatosan életben tartja. Ennek, az immáron eredményes történelmi folyamatnak nevezhető, kitartó munkálkodásnak a Trianon óta eltelt 91 évben több korszaka volt. Az első az ország gyarapodást követő 22 év, aztán az átmeneti kisebbségre szabás négy éve, a kommunizmus 45 éve (melyben külön szakaszt jelentett a Ceausescu diktatúra több mint negyedszázada), majd az ezt követő, a 89-es eseményekkel kezdődő időszak. Ennek is külön alfejezetét jelentik az európai csatlakozás utáni évek, egészen napjainkig.

Nos, e négy vagy akár hat nagy korszakból az első hármat (szinte négyet) ívelt át Mikó Imre élete és munkássága.

A most 100 esztendeje, 1911. március 27-én, Bánffyhunyon született kitűnő kisebbségpolitikus és nemzetiségi jogászt (ezt a meghatározását talán Gáll Ernő véglegesítette a köztudatban, de többek szerint úttörője is volt ennek a „studiumnak”) neveztek erdélyi girondistának is (Kós Károly nyomán Bárdi Nándor). Tárgyilagos, közép-utakat és mindenkor a megegyezést kereső, céltudatos szellemére, jellemére, tapasztalatára és példájára éppen napjainkban lenne a legnagyobb szükség. A romániai és szinte valamennyi túsorsorsban élő kisebbségi magyarság megosztott. Ezért nem elég hatékony belső politizálása. Ez az anyaország hullámozó hozzáállásával és az Unió minősíthetetlen be vagy be nem avatkozásával kiegészülve, nagy veszedelmek sötét ígérteit hozza.

Megdöbbenő tény, hogy a Trianon után jelentkező sokrétű és gócu kisebbségi kérdés megoldására tett gyatra és kényszerű kísérletek első lépésinél alig jutott előbbre a modern Európa. A rosszemlékű és sorsunkat megpecsételő békediktátum után a Népszövetséghez kötődve jött létre a Népliga Unió vagy az Interparlamentáris Unió, illetve a kisebbségek saját szervezetei, de áttörés nem történt. A történelem tragikus firtora, hogy a szervezet a hitleri hatalom előretörésével, annak manipulációs eszközévé vált, így a magyar revíziós törekvések is ennek holdudvarába sodródtak, eleve ellehetetlenítve ezzel az eredmények történelmi fenntarthatóságát. Erre Románia igen ügyesen rá is játszott. Ezért kért 1940-ben nagyhatalmi döntést, ezért emleget ma Bécsi döntés helyett Bécsi diktátumot.

Amint tudjuk, a mára megvalósult Európai Unió is az egyéni szabadságjogoknál ragadt le, s alig lehet beszélni kollektív jogokról, melyeket következetesen az egyének jogainak összességéiként akarnak kezelni. Kodifikálásának elérése pedig éppenséggel a legnehezebb feladat. Amikor viszont a kisebbséget mégis elismernék egyszékként, akkor nem jelennek meg a jogi rendelkezések. Magának a kisebbségnek a fogalma is zavarosan jelenik meg nemzetközi fórumokon, és észlelhetjük, hogy még a betelepülők, menekültek és a határmódosítás miatt kisebbségbe került óslakosok között sem tudnak különbséget tenni. És akkor nem is beszélünk a nemzetállam híveinek számunkra oly érthetetlen csodálkozásáról, amikor nem akarunk egyenlőséget tenni a nemzetiségi és az állampolgárság közé.

Nagyjaink sem halhatatlanok, de ha hús-vér valóságukban nem is lehetnek mellettünk, legalább szellemüket kell élesztgetnünk, életművüket gyakorlatba helyezni. Használjunk.

Mikó Imre lehet Házsongárd lakója, de nehéz időkben kiizzadt igazgyöngy gondolatai velünk vannak, életműve ma is hiánypótló és iránymutató.

Ezért is éreztem hatalmas felelősségnek Turcsány Péter felkérését e megemlékező esszé megírására. Hiszen hála Istennek még szép

számmal vannak a szorosan vett szakmának kiemelkedő művelői, akik Mikó Imre munkásságának (amely Csatári Dániel szavaival élve szinte több tudományos és kulturális intézmény funkcióit teljesítette) kitűnő ismerői.

Mikor azonban arra gondolok, hogy itt és most egy korlátozott terjedelmű írásban és az anyaország közönségének kell bemutatnom ünnepeltünket, tudnom kell, hogy a vájtfülleket leszámítva, e téma nem annyira ismerős. Ugyanakkor számításba veszem, hogy egyre fogynak azok, akik őt személyesen is ismerhették, s még azt is hozzáadom, hogy kutatásaimnak fő területével, a Hitel munkásságával személye szorosan összefügg. Ezért aztán érzek arra némi jogot s főleg őszinte indítást, hogy a magam szempontjából, tehát a már megjelent sok írással egyeztetve, de itt-ott mégis más oldalról nézelődve mutassam be egykori kedves tanáromat, apám gerinces barátját és harcostársát, a Hitel – azt soha meg nem tagadó – munkatársát.

Amint azt Balázs Sándor írja, ezt a szerteágazó munkásságot nem lehet kronológiába foglalni. Mikó Imréről szóló átfogó művét is ennek megfelelően szerkeszti meg. Esetemben azonban csupán egy esszében kell összefoglalnom mindezt. Úgy gondoltam, hogy e rövidebb lélegzetvételű műfaj – kis kitérőkkel – mégis elbírná a kronológia korlátait.

A kolozsvári születésű Mikó Imre tanulmányait is itt, az Unitárius Kollégiumban végezte, és 1928-ban itt érettségizett. Az Anghelcsu törvény nyomán ez az érettségi csupán kettejüknek sikerül. A többi magyar diákok megbuktatják a román vizsgabizottságok. Mondanom sem kell, hogy ebből meg is gazdagodnak.

Már dédapja (Mikó Lőrincz) is ügyvéd volt Kolozsváron, és 1848 után az unitárius egyház jogainak védelmezőjeként ismerték. Édesapja is járásbíró volt, majd 1922-től az unitárius egyház titkára, kisebbségi jogvédő. Felmenői között 22 jogászt tud felsorolni. A családhoz tartozott nagy kultúrtörténészünk, Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum Egyesület hírneves levéltárosa is. Unokatestvére volt a két Jancsó is, Jancsó Béla, az Erdélyi Fiatalok mozgalma mindenesé, és testvére, Jancsó Elemér, a nyelvész, a Bolyai Egyetem későbbi professzora. De számos magas állami hivatalt betöltött ő és rokon között egy unitárius püspök (dédapja, ótordai Székely Miklós) és egy pénzügy-és külügyminiszter is akadt (Gratz Gusztáv). Későbbi feleségének családja is számos neves emberrel büszkélkedhetett. Így ez a felvilágosult családi háttér – akárcsak középiskolája is – meghatározónak bizonyult egész pályájára és mindig középutat kereső gondolkodására. Példaképei között nemcsak Brassai, de számos kisebbségi sorsba kényszerült magyar is egyféle szellemi ezermesterré vált. Ezen az úton követte őket Mikó Imre is.

Iskolai tanulmányai alatt diáklap kiadásában vesz részt, aktív tagja a Kriza Önképzőkörnek, majd később az ifjúsági mozgalmaknak is, mint a Dávid Ferenc Ifjúsági Kör és a Székelyek Kolozsvári Társasága Ifjúsági Bizottsága. Már 22 évesen, a **Töretlen Úton** című cikkében, a generációs összefogásról és sorsközösségről ír. Innen kezdődnek kapcsolatai az 1930-ban induló Erdélyi Fiatalokkal is, ahol a második hullámban lesz vezető munkatárs. Bár a szépírói igény is végighúzódik egész életén, hiszen ír irodalmi riportot, esszét és regényt. Nem a szépírási irányba indul el, hanem a jogot választja. Választása visszaemlékezései szerint tudatos. Érti, hogy a kisebbségi sorsba kerül magyarságnak az önvédelem megszervezéséhez jogilag felkészült politikusokra van szüksége. Feltehetően azért sem idegen-

kedik e pályától, mert mint tudjuk, maga is igazi jogász családból származik.

Így aztán a kolozsvári román nyelvű Ferdinánd Tudományegyetem jogi karára jelentkezik.

Ritkán emlegetik, hogy közben két évig az unitárius teológia hallgatója is volt. Ennek kapcsán a vallásos ifjúsági mozgalomban a kifele szükséges nyitást szorgalmazza.

Jogi tanulmányai során eredeti elhatározása még tovább erősödik és tudatosodik. A kor kiváló nemzetiségi jogászának, Balogh Artúrnak (a Nemzetek Szövetsége Tanácsa tehetetlenségének egyik első bírálója volt) a nyomdokaiba akar lépni. Maga Balogh Artúr is felismeri tehetségét, s Balázs Sándor szerint „fontos karriert” szán neki. Mint Gáll Ernő elmondja, Mikó erre lelkiismeretesen készült is. Nem volt ez kis feladat, hiszen egysesek szerint Balogh Artúr az európai nemzetiségstudomány egyik megteremtője, s nemzetközi hírneve is ennek megfelelő. Vele egyébként a Felekezeti Tanulmányi Bizottság által szervezett kisebbségtudományi szemináriumokon kerül kapcsolatba.

Az ifjú tehát elszántan, nagy szorgalommal és céltudatossággal indul neki a pályának, s ehhez kiváló képességek társulnak.

Még a sors is ebbe az irányba terelgeti, így az elméleti kutatás összekapcsolódhat a gyakorlati munkával. 1932 januárjában ugyanis – tanulmányait megszakítva – Bukarestben az Országos Magyar Párt irodájában alkalmazták, de ősszel visszatér Kolozsvárra, tanulmányainak befejezésére. A nagyjából 11 hónap alatt sokat tanul és kiáll a párt politikája mellett, de később maga is bírálja annak szinte kizárólag sérelmi politikáját.

A fiatal értelmiség köreiből akkoriban igen népszerű a marxizmus. Mikót széleskörű érdeklődése is kapcsolatba hozza a baloldallal és eljár a Tanácsköztársaság után Kolozsvárra emigrált Antal Márk marxista szemináriumaira. Itt ismerkedik meg a társadalomtudományi felfogását befolyásoló Jászi Oszkár történelmi materializmusával, de hatással van rá az ausztromarxizmus is. Az angol munkáspárt ideológiájából úgy látszik elfogadja a kölcsönös segítség, tehát a szolidaritás elvét, az osztályharcnak pedig nem tulajdonít alkotó értéket. A szocializmus az egész társadalom fejlődését jelenti számára.

Antal Márk szemináriumát támogatja a magyarpárti ellenzék Falvak Népe című lapját és közvetít a Korunk felé is. Mikó is így kerül kapcsolatba a folyóirattal.

Mindent összevetve, alapelve a népszolgálat, mely később a Vársárhelyi Találkozóknak is fontos programpontja lesz. „Beállunk közkatónának a magyar jövő: munkások, parasztok, sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalomhoz való jogát”. Ezek a hatások felismerhetőek falukutatási természetű munkáiban is. Bárdi szerint az Erdélyi Fialatok 1933-ban rendezett munkatársi vitáján is a fentiek szellemében vesz részt, és „nem a dogmatikus szocializmus mint világnézet mellett érvel.” A középutat keresve a külső körülményekhez való alkalmazkodást akarja összeegyeztetni a történelmi hagyományokkal és adottságokkal. Bárdi jelzi, hogy ez azonos a korai transzszilvanizmus programjával.

Mikó felismeri a kisebbségbe került középosztály pusztulásának fenyegető folyamatát és látja, hogy „erő csak a népben rejlik, vagyis a parasztságban, hiszen a lakosság több mint háromnegyede földműves”. Ez a földműves azonban az általános gazdasági terheken kívül még külön kulturális terheket is visel, sőt: „...még a saját elrománosításával járó költségeket is vele fizettetik meg.” Véleménye szerint a gazdasági kultúra mellett, ami a nemzetiségeket egyesíti, az asszimiláció tulajdonképpen ellenszerét a nemzetiségi kultúra kifejlesztése adná meg.

Ami azonban nemzetiség-történelmi kutatásait illeti, abban iránytű-jének a méltatlanul elfelejtett Asztalos Miklóst tekinthetjük. Ő a Magyar Kisebbségben 1929-ben így ír: „Mert a kisebbségi kérdésnek mi az egyedüli megoldása? Az, ha a keverékfajú társadalom heterogén fajú összetevő rétegei, felismerve az egységbe tartozást, érdekközösségen alapuló értelmi együttműködésre hajlandók”

A jogi doktorátust 1934-ben szerzi meg. Nem véletlen, hogy doktori értekezését annál a Romulus Boilan-nál írja, aki 1931-ben olyan

alkotmányreformot dolgozott ki, mely a történelmi országrészek autonómiáját és a kisebbségi nyelvhasználat liberalizálását is tartalmazta. Megjegyzendő, hogy Erdély már akkor is a román nemzeti jövedelem döntő hányadát adta és – akárcsak ma – annak jóval kisebb hányadát kapta vissza, ez pedig az erdélyi románságnak már akkor is fájó pontja volt.

Mikó doktori értekezése is megjelenik a Magyar Kisebbségben A **székely közületi kulturális önkormányzat** címmel. Akkoriban még ilyen témából is lehetett doktorálni, mert az a párizsi kisebbségi szerződés 11. cikkelyével összhangban volt. Egyébként Páll Árpád, aki Kós Károly és Zágony István mellett a Kiáltó Szó egyik megfogalmazója volt, már előbb foglalkozott a témával, s azt Mikóék az Erdélyi Fialatok fórumán megbeszélték.

Közben azonban már leteszi névjegyet egyetemi hallgatóként írott cikkeivel is. Mint ilyen lesz főmunkatársa az Erdélyi Fialatoknak, de ír a Keresztény Magvetőben, Erdélyi Múzeumban, Keleti Újságban, Magyar Kisebbségben is. E lap főszerkesztőjét, Jakabffy Elemért az „*elvű liberalizmus utolsó hazai magyar képviselőjének*” nevezi. Elmondhatjuk, hogy valószínűleg nem is tévedett. Jakabffy munkáját megismerve erősödik benne a meggyőződés, hogy ő nemzetisége érdekében a legtöbbet mint jogász teheti.

A trianoni traumából ébredő magyarság első életjeleinek nevezhető ifjúsági mozgalmaknak is aktív résztvevője. E mozgalmak szociográfiai felmérésre alapozott társadalmi cselekvés felé fordulását – Gáll Ernő véleménye szerint – a nemzetközi kisebbségvédelem csődjének felismerése váltotta ki.

Tanulmányainak folytatása közben fordul a bontakozó falukutató mozgalom felé. Az Erdélyi Fialatok Faluszemináriumát az a fórum, mely szervezeten elindul a falumunka irányába. Ennek eredménye **Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés** című tanulmány, mellyel Mikó Imre valóssággal berobban a korabeli erdélyi útkereső gondolkodásba. Ezért Bárdi Nándor nyomán érdemes ezzel kissé alaposabban foglalkoznunk.

A tanulmány megszületésének körülményei is érdekesek. A kolozsborsai nagybirtokos arisztokrata Bánffy Ferenc finanszírozza az Erdélyi Fialatok falukutató mozgalomában résztvevő egyetemisták munkáját, Kolozsborsán és a környező 40 faluban. Mikó a nemzetiségi kérdés és a falu kérdéskörét vállalja fel. Személyét Jancsó Béla ajánlja a bárónak. A többi munkatárs: Demeter Béla, Miklós András, Pálffy Zoltán és ifj. Delly-Szabó Géza voltak, más-más témakörökkel.

A Demeter és a Mikó kézirat érdekességén fellelkesülve, a báró azok kiadását is vállalja. Így aztán az Erdélyi Fialatok füzeteinek köteteiként megjelenhettek.

A tanulmányt értékelő Kós Károly harmadik tábornak nevezi az ebben a munkában résztvevő fiatalokat, akik az ifjú katolicizmus és a történelmi materializmus mellett világnézetet tudatosan nem vállalva dolgoznak és így próbálják az egyensúlyt megtartani. Ő adja nekik a „girondiak” elnevezést. Ugyanis a girondista habozó, aki „nem tud választani a nemzeti öntudat pallérozása és az osztályérdek érvényesítése között”. Kós megjegyzi még, hogy: „Szeretjük a tűz fellobbanását, ...de a lángnak nem szabad felemésztenie hajlékainkat”. Ez a bírálat elgondolkoztatja Mikót. Kései önkritikus soraiban arról ír, hogy ez az álláspont a magyar girond ide-oda csapódásához vezetett. Bárhol is találja magát, a hatalom nem az ő kezében van. Legalitást keresve sodródik illegális cselekedetekbe. Így aztán a végén mások bűneinek felelőssége is nyakukba szakadt. Utólag derült ki, hogy nem az a kor következett, melyben a girond szerepet játszhatott volna.

A tanulmány kézírata és a véglegesen megjelent forma nem teljesen azonos. Eredetileg „*az erdélyi gondolat új tartalma a transzszilvanizmus szociológiája*” alcímben gondolkodik. A kéziratban hangsúlyozza Erdély kelet-nyugat közti állapotát és a világáramlatokba való bekapcsolódás fontosságát. Már itt felbukkan a későbbi Hitel-munkatárs gondolkodásában a Hitel szellemi forrásvidékét meghatározó Makkai tétele a „Magunk revíziójából”: ne fogadjuk el egyetlen történelmi külső okát addig, amíg annak csak egyetlen oka is bennünk rejlik.

Mikó – amint azt Bárdi kiemeli – politikai józanságra törekszik,

és a széleskörű tájékozottság, illetve a társadalmi viszonyok figyelembevétele a belső irányítúje.

A tanulmánnyal kapcsolatosan még megjegyzendő hogy abban az akkortájt használt kisebbség önmeghatározás helyett a nemzetiségi kategória szerepel, s így azt társadalmi közegbe helyezi. A szerző áttekinti a magyar nemzetiségpolitika történetét is. Ezzel Asztalos Miklós felhívásának tesz eleget, aki hangsúlyozta a múlt tapasztalati hozadékának fontosságát. Érdekes szempontja Mikónak, hogy a falu tagoltsága elsődlegesen nem nemzeti hovatartozása szerint, hanem a vagyon, a társadalmi helyzet s felekezeti és az életkor különbözősége szerint történik. Megjegyzendő, hogy ez a kor Romániájában nem sokig maradhatott így. Mikó szerint a nemzetiségi küzdelem és az osztályharc sem zárják ki egymást, mert a földműves egyszerre egy elnyomott nemzet és egy alul levő társadalmi osztály tagja. Igen fontos itt megjegyezni, hogy egyes értékelői, mint Balogh Edgár vagy Méliusz József sokat emlegetik Mikó baloldaliságát, de a valóságban ez, mint Balázs Sándor írja: „*távol állt attól a marxista dogmától, mely szerint a nemzetiségi kérdés az osztályharcnak alárendelt kérdés*”.

Mindenesetre a tanulmány úttörő munkának számított. Forradalmi tanításokkal kacérkodó véleményei miatt akadtak bírálói is, de egészében véve újszerűsége nagy hatást gyakorolt a témában érdekeltekre. Asztalos Miklós szerint a könyvnek a szenzáció erejével kellene hatni a magyarságra, ha annak volna érzéke a „nemzetiségi kérdés realitásai iránt”.

Mikó a nép polgári nemzetbe emelésére törekedett. Így lett eszmétársa Kovács Imrének és Bibó Istvánnak, illetve Hittel-béli jeles munkatársának: Venczel Józsefnek.

Világossá vált, hogy a kisebbségi létben a magyarságot sújtó sors adta nyereségek között első helyen az osztályai között álló falak leomlása áll. Ez sajátos átalakulás, mely máshol forradalmi úton történt meg. Ez adta később és némely tekintetben adja még talán ma is azt a különbséget, mely az erdélyi magyarok és az anyaország között észlelhető, s mely a gyakorlatban például az erdélyi ember idegenkedésében nyilvánul meg a címek és rangok világában. Ez a Bécsi döntés utáni Erdélyben gyakran felbukkanó, olykor fájdalmas probléma volt.

Mikó Imre szociográfusi munkássága alatt sem mond le a jogvédelem tanulmányozásáról s ennek eredményei később csapódnak le.

Azok számára, akik a kérdéssel nem foglalkoztak eddig, az Erdélyi Fialatok mozgalma is megérdemel néhány mondatot. E mozgalom megfelelői a többi elszakított területen is léteztek. Csehszlovákiában a Sarló-mozgalomban, Magyarországon a Bartha Miklós Társaságban és a szegedi egyetemen, Jugoszláviában a szabadkai Népkörben találkozhatunk velük.

Az Erdélyi Fialatok szentháromsága Ady, Szabó Dezső és Móricz. Bartók valamint Kodály nyomán indulnak el a falvakba tapasztalatgyűjtésre. Ideológiájuk forrása a népi magyarság és az erdélyiség. A helyben maradás. De mellette az európaiságot is hangsúlyozzák, hiszen a nyugati tanulmányutak peregrinusai a népszövetség pacifizmusának eszméit hozzák haza. Mikó Imre ott bábáskodik az azonos nevű lap szerveződésénél, de valódi munkatársként csak 1931-32-ben dolgozik. Az Erdélyi Fialatok politikamentessége nehezen összeegyeztethető Mikó politikusi alkatával. Bírálja is a világnézet-feleltiséget.

Az Erdélyi Fialatok tevékenysége néhány év után hanyatlásnak indul, de közben igen értékes munkát végeznek, s főleg szárnyaik alatt, jelentős szellemi potenciál nevelkedik fel. 1932-33 táján aztán a mozgalom polarizálódik. Az Ifjú katolicizmus hívei és az ifjú marxisták egyaránt magukhoz szeretnék vonni a vezető szerepet. Ráadásul személyes presztízs és generációs viták is barázdálják az egységet. Akkoriban ugyanis a Triant már felnőtt fejjel, illetve csak gyermekként megélt két egymást követő és egyaránt fiatal generáció kerül vitába egymással. Mikó Imre nem csatlakozik kizárólagosan saját nemzedékéhez, és ebben is az „átjárás” híve. Ugyanakkor alapos leírását adja a két közeli generáció közti különbségeknek és okainak. Az Erdélyi Fialatok mozgalma szétesik, de amint kutatói nevezték: „hanyatló fázisába” jutva is megmarad a lap 1940-ig. Ebben László Dezső „örökös” főszerkesztőnek vannak elévülhetetlen érdemei. Az itt felnevelkedett értelmiség a legkülönbözőbb irányzatok képviselői-

ként munkálkodik tovább Erdély magyar szellemi életében. A Hittel munkatársi gárdájának is derékhatát képezik, de ehhez – a szocializmus éveiben inkább elhallgatásra ítélt Hittelhez – csatlakoznak később többen, legelkötelezettebb hívei közül is. A két lap között annyit hangsúlyozott és feleslegesen átpolitizált ellentét története ezzel zárul. Mikó Imre munkásságának folyamába is szervesen és logikusan illeszkedik a két korszak (sőt az a mellékes kitérő is melyet a Korunknál tett, ahol Könyves-Tóth Lajos álnéven publikált három „kommunista mentalitásról” nem tanúskodó cikket). Balogh Edgárnak tett nyilatkozatából is tudhatjuk, miszerint (miután javaslatait nem fogadták el, és ezért levette magát a főmunkatársak listájáról) az Erdélyi Fialatok annyi feltételt támasztott, hogy bár szívesen közeledne hozzájuk, inkább a Hittelben publikál. De ekkor már a Korunk hasonló hívogatására sem adott igentlő választ. Idézem Balázs Sándor nagy monográfiájában is megjelent soraít 1971-ből, amikor visszaemlékezik egy Gaál Gáborral folytatott beszélgetésére: „*– Miért ír ön a Hittelbe? – kérdezte egyszer tőlem szigorúan Gaál Gábor. – Mert más folyóirat nem közölne ilyen terjedelmes tanulmányt a népszövetségi panaszjárásról – mondtam, elhallgatva azt, hogy névvel kijönni a Hittelben bizonyos irányba többet jelentett, mint a Korunknál viselt álnév mögé behúzódni. (...)*”.

Érdekes adalék, hogy miközben az Erdélyi Fialatok a kommunista veszélyre figyelmeztetnek és a Vásárhelyi Találkozót a kommunizmus trójai falóvának tartják, Mikót nem bírálják azért, hogy előbb álnéven a Korunkban írt. Fájjalják azonban a Hittelhez szegődését. A Hitelt a polgári liberalizmus szócsövének nevezik, sőt az ultrajobboldali ideológiával történő összefonódást emlegetnek. Mikó Párizsból hazatérve személyesen is meggyőződik ennek képtelenségéről.

Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy mit ír Mikó Imre 1970-ben az Erdélyi Fialatoknál töltött időszakról az **Akik előtttem jártak** című kötetében: „*Aki az Erdélyi Fialatok közelében nőtt fel, az később az élet legkülönbözőbb területeire vitte magával – ha mást nem – a közügyekkel való törődés megszállottságát.*” Cseke Péter az Erdélyi Fialatok dokumentumait bemutató kötethez írt bevezető tanulmányát nem hiába zárja így: „*Nem kétséges: az Erdélyi Fialatok szellemi műhelynek és közéleti iskolának elvitathatatlan érdemei vannak abban, hogy ez a korforduló (1944-re gondol. A szerz.) nem érte készületlenül a történelmi cselekvés sodrában szerepet vállaló értelmiségieket.*”

De térjünk vissza a kronológiához.

Mikó a tehetségét felismerő ismeretlenek jóvoltából kapja – az egyébként római katolikus – György Lajos ajánlatát, és 1934 második felétől 1936-ig ösztöndíjban részesül a nemzetközi jog tanulmányozására Párizsban. Ez alatt a két év alatt azonban több más európai nagyvárosban – mint Prága, Drezda, Berlin, Hamburg és Köln és nem utolsósorban Budapest – is tanul és könyvtári kutatást végez, de Angliába is átrándul. Az emberi-nemzetiségi jogok védelmének ábcéjét tanulmányozza. Ekkor születik meg benne az elhatározás, hogy elméleti kutatásait a kisebbségi jog területén folytassa. Párizsban – 24 évesen – írja az **Erdélytől Európáig** című dolgozatában, hogy az erdélyi probléma Párizson át nézve, a többi országbéli magyarság kérdésével összemerve, egyetemes magyar problémává emelkedik, s míg máshol más-más eszközökkel oldják meg a problémákat, itt csak a társadalmi szerkezet gyökeres átalakítása vezetne el az egymásra utalt népek békés együttműködéséhez. Egyébként innen küldi „**Párizsi leveleit**”. Utazásai nyomán a Harmadik Birodalom tárgyilagos bírálatától sem ódzkodik. Közben a budapesti rádió is sugározza két előadását.

Balázs Sándor hívja fel a figyelmet arra az érdekes tényre, hogy az ösztöndíja közben Budapesten tartózkodó Mikó Imre hívja meg Németh Lászlót romániai útjára. Mikó ugyanis felfigyelt arra, hogy az anyaországi elit értelmiség már nem ismeri igazán Erdélyt. Az utazás jelentősége, eredményei és utórezgése is ismeretesek. Mikó Imre ezen kívül is sokat foglalkozik az anyaországi és erdélyi magyar generációk felfogásbeli különbözőségével és annak okaival.

A párizsi évek után a nemzetközi jogban és a népszövetségi panaszjelzésben akar szakosodni, mint ő maga mondja, a sérelmi politika technikus akart lenni. A megalapozott kisebbségi sérelmek

hozzák közel a Magyar Párthoz, amelynek, mint tudjuk – diákéveit megszakítva –, bukaresti irodájában már dolgozott, de 1936 és 38 között titkára is lesz. Ennek ellenére, mint már említettem, elismeri a sérelmek jogosságát, de nem híve a kizárólagosan sérelmi politikának.

Párizsból hazatérve, bár baloldali kapcsolatait nem tagadja meg, de a Hitel körével dolgozik, ugyanis társakat keres egy elképzeléséhez. Szeretné a külfölddel megismertetni az erdélyi magyar kisebbség egyéni és kollektív értékeit. Arra számít, hogy a nyugat mindenkor a nemzetiségi és egyéni jogokért küzdők mellé állt. Emellett, mint arról Bárdi Nándor ír: „*a Hitel körrel együtt az Országos Magyar Párt és a hagyományos magyar intézmények belső megújítására is törekedtek.*”

Személyesebb útra terelve a szót, ez az az időszak, amikor a Hitel által, az annak munkáját mindenben támogató szüleimmel kapcsolatba kerül. Mint láthattuk, az Erdélyi Fiatalok részéről ezért szemrehányások érik, de a Korunk sem veszi jónéven. Akkor még maga sem sejti, hogy az alapító főszerkesztők után neki fog a legtöbb publikációja megjelenni ebben a folyóiratban, kilenc év alatt szám szerint 10 komolyabb tanulmány.

Mikó Imrének a Hitelhez fűződő viszonya a lap későbbi megítélés szempontjából is fontos. Arról nem beszélve, hogy mint arra már céloztam, Mikó azon kevesek közé tartozott, akik nem hallgatták el Hiteles múltjukat (egyébként érthető és elfogadható okokból). Mi több, ezen túlmenően ő az egyetlen, aki a diktatúra éveiben megemlékezik szüleimnek a Hitel életben tartásában vállalt szerepéről, mikor **A csendes Petőfi utca** című – önéletrajzi jellegű – könyvének (Dacia kiadó 1978). 149. oldalán így ír: „*Szívesen jártam el Szász István vendégszerető házába, a Tiszviselőtelepre, ebbe a neogótikus vilába. Fejedelmi portrék és lovagi páncélok társaságában gyűlt össze a Hitel című folyóirat munkatársi gárdája. Gazdag büfé mellett komoly férfitársaság tárgyalt a szőnyegen levő közművelődési kérdéseket. Szász Pista, a középszerűen szituált gazdamérnök volt akkor a Hitel Kemény Jánosa.*” Hozzáfűzném, hogy a társaság egyik legaktívabb tagja volt maga Kemény János is. A Hitel szellemi köre lefedte a Helikon és a Pásztortűz munkatársi gárdájának jelentős részét is, s még ezen kívül számos más lap és irányzat képviselője volt aktív együttgondolkodója.

Mikó Imre itt megjelenő munkái jogi és politikai elemző jellegű munkák. A Hitelben jelenik meg az 1936-os harmadik számban Panaszaink a **Nemzetek Szövetsége előtt** című írása.

Az 1936 ősztől 1937 októberéig tartó – nagyjából egy éves periódus a Vásárhelyi Találkozó sokat vitatott szervezésének időszaka. Írásom tárgyához csak közvetve kapcsolódik, de Mikó Imre szerepe miatt is feltétlen megemlítendő, hogy az erdélyi ifjúsági diétának is nevezett jelentős találkozó, melyet utóbb a baloldal nagy sikereként próbáltak kisajátítani és túldimenzionálni, bár Balogh Edgár egy körlevelével és az Ady kör egyetértésével kapcsolatba hozható, de végül is Tamási Áronnak a **Cselekvő Erdélyi Ifjúság** című, a Brassói Lapokban megjelent cikksorozata után lépett a tulajdonképpeni szerveződés útjára. Ekkor Tamási Áron – korabeli emlékezőket idézve – mintegy magához ragadja a Hitel szellemi körének irányítását, és elindítja a találkozó megvalósítását. Az aprómunkát Marosvásárhelyen Asztalos Sándor végzi, a szellemi előkészítés a Hitel körében zajlik, a szervezőbizottság gerincét hitelesek képezték, a vezérszónokok, Tamási Áron és Albrecht Dezső szintén hitelesek és a találkozó teljes anyagának közlésére is a Hitel 1937-es őszi száma vállalkozott, sőt a következő számokban is visszatér a téma. Tudnunk kell ugyanakkor azt is, hogy Mikónak írásban fennmaradt határozott elképzelései voltak a találkozóról.

Ma már elgondolkozhatunk azon is, hogy a Trójai faló elmélet mennyire volt valós. Számos jel mutat arra, hogy az erdélyi fiatal értelmiség fenti erőfeszítését a baloldal valóban megpróbálta felhasználni saját céljaira. Hogy ez nem sikerült, azt tudjuk, de utóélete annál inkább volt, mert fontos helyet kapott a baloldal „igaz történetében”.

A találkozó kiáltványát mindenki elfogadta, de gyakorlati megvalósítására nem kerülhetett sor. Elsősorban a történelem szólt közbe, de az egységfront végleges felbomlása akkor lett teljes, amikor – és

itt ismét Bárdi Nándort ígézem – „*a Bécsi döntés ellen tiltakozó baloldaliakhoz, Balogh Edgárhoz, Bányai Lászlóhoz és másokhoz nem csatlakozott az új, Mikó Imre és Venczel József vezette huszonéves elit*” – vagyis a Hitel körének magja.

Mikó Asztalos Sándorral közösen szerkeszti a Magyar Kisebbség 1937-től induló állandó mellékletét a **Kisebbségi Jogéletet**. A lap főszerkesztője, Jakabffy számára példakép, és az ő szellemében műveli a „nemzetpolitikát”. Mesterének „műhelytársa” lesz.

1939-ben megnősül és elveszi Kauntz Kornéliát, majd Baczó Gáborral közös ügyvédi irodát nyit. Így megteremtí saját családi és az anyagi háttérét is. Monográfiaírója, Balázs Sándor számos – főleg kisebbségi sérelemmel járó – ügyben elért sikeres ügyvédi beavatkozásáról számol be.

Mint ismeretes, már az 1938-at megelőző években a román belpolitikát is áthatja az Európában tapasztalható szélsőséges ideológiák hatása. Hosszas politikai tili-toli után ekkor a király bevezeti a királyi diktatúrát. A pártokat felosztatják. Az Országos Magyar Párt előzőleg Mikó Imrét harmadik helyen jelöli Udvarhely megyei képviselőjének, s az a furcsa helyzet alakul ki, hogy az egész megyei kampányt egyedül sikeresen végigvivő Mikó – ismét Balázs Sándort idézve – rövid idő alatt „parlament nélküli” képviselővé válik. A Bethlen György vezette Országos Magyar Párt helyét a Magyar Népközösség veszi át, melynek vezetése már egy másik csapat kezébe kerül – békés átmenettel. Bethlen Miklós a Király ajánlatát elfogadja és a Magyar Párt visszavonuló vezetőivel együtt írják alá a Nemzeti Újjászületés Frontjába való belépést. A király ugyanis komoly ígéreteket tesz. Bethlen a Magyar Népközösség jogvédő irodájának vezetését Mikó Imrére bízta, s ezzel ő is a romániai magyar politikai elit élvonalba kerül. Feleségével Bukarestbe költözik. Mikó írásaiban és nyilatkozataiban tisztázza, hogy a Frontba való belépés kényszerűségből történt és csupán azt szolgálja, hogy a hátrányos megkülönböztetések lehetőleg elkerüljék.

Ebben az időszakban megjelenő írásai jórészt a politológia körébe tartoznak. Fontos része munkásságának az új román alkotmánnyal és a később megjelent Nemzetiségi statútummal foglalkozó rész is. Az alkotmány gyengéit azonnal felfedezi és a „területvesztéstől” féltő király által a külszín megőrzésére készített statútumban is észleli, hogy az csak egy alapelveket tartalmazó minisztertanácsi jegyzőkönyv, s az alapelvek betartása nem kötelező, sőt hangsúlyozza az életben levő törvények fontosságát.

A Magyar Népközösség reményeik szerint önálló szervezetként működött volna, de ez nem valósulhatott meg. Még az idegen egyenruhát is fel kell venniük, és tevékenységük a lobbizás szintjén konkretizálódik. Nem véletlen, hogy bőven hullik fejükre a vádaskodás. Bizony a hatalom közelébe jutás nem hozza meg már akkor sem a várt eredményeket. A bukaresties: „majd meglesz” a leggyakoribb válasz. Ennek ellenére jobb választásra lehetőség az adott körülmények között nem volt.

1940 őszen a „területvesztés” bekövetkezik. Mikó Imre pedig a Bécsi döntést követően hazatér Kolozsvárra, hogy ügyvédi praxisát folytassa. Ebben az időszakban végzett munkáját újabb prioritások befolyásolják.

A háborús események és a magyar revíziós remények teljesülésének sajnálatos egybeesése egy ellentmondásokban nagyon gazdag korszakot jelent. A magyar nagypolitikában hatalmas egymásnak feszülés észlelhető a németbarát vonal képviselői és Teleki Pál önálló magyar külpolitikát szorgalmazó igyekezete között. Teleki még lemondását is felajánlja (1940. szeptember 1.) Horthynak, de az nem fogadja el. A miniszterelnök a Bécsi döntés után nagymértékben próbál az erdélyi lobbyra támaszkodni. Nem csoda, hiszen a józan ész politikájának itt sokkal jobb iskolája működött a 22 év tapasztalatainak nyomása alatt. Mint arról Zathureczky Gyula ír: „...*a Teleki Pálnak eljuttatott beadványokban sokan óvtak attól, hogy Erdélyt a neobarokk Magyarország formalizmusához asszimilálják. Ehelyett Erdély autonómiáját s sajátos történelmi értékeinek biztosítását javasolták. (...) Erdélyben az ott született ellentéteket az erdélyi lélek mindig megoldotta. (...)*” Márton Áron és Gyárfás Elemér javasolják, hogy a román iskolaügyet bízzák a román egyházakra és a püspökök kapjanak két-

szer annyi szubvenciót, mint amennyit a magyarok kaptak előzőleg a román kormánytól. Tamási Áron egy Szellemi Tanács felállítását kéri, melynek megkérdése nélkül ne lehessen döntéseket hozni Erdélyben.

A Hitelben Vita Sándor figyelmeztet: „Megszűnt a külső nyomással szembeni védekezés szükségése, a veszélyeztetettség érzete, és helyreálltak azok a tényezők, amelyek a társadalom egyes rétegei között a különbségeket és ellentéteket okozták (...)”.

Mindez Telekit arra ösztönzi, hogy lépéseket tegyen. A visszatérő Észak-Erdélyből képviselőket hív be. Közöttük van Mikó Imre is.

Erdély a parlamentben mint önálló egység kíván jelentkezni.

Teleki szorgalmazza az Erdélyi Párt létrejöttét. A párt elnöke gróf Teleki Béla, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke lesz. Főtitkárnak Mikó Imrét választják. A nemzetiségi jogászai tekintélye ekkorra már igen magasra értékeli őt.

A háború ezt követő szakaszában a párt munkájára is rányomja bélyegét Mikó Imrének és nyugodtan mondhatom így is, hogy Hiteles körének gondolkodása. Mikó egyébként a párt lapjának, az Ellenzéknek igazgatósági és felügyelőbizottsági tagja. A párt programja szerint Erdély minden kérdésre választ kíván kapni, és egy erős és független Magyarország felépítésének szolgálatában kíván állni. A népi elemekből utánpótlást kapó értelmiségi rétegnek a nemzetársadalom szolgálatába való állítását óhajtja. A magyar állameszmét magáévá tevő románságnak biztosítani akarja a nyelvhasználatának jogát a közoktatásban, közigazgatásban és a bíróság előtt, az egyházi megbecsülést, nemzeti érzelme védelmét, politikai jogainak gyakorlását – olyan mértékben, ahogyan azt a romániai magyarságnak megadják.

Az Erdélyi Párt mindet elkövet, hogy Teleki liberális politikáját támogassa, és a német befolyást ellensúlyozza. Mikó Imre is ezen fáradozik. 1941 azonban másért is fontos dátum Mikó Imre életében. Ekkor jelenik meg rendkívüli jelentőségű és hézagpótló munkája a romániai magyarság Trianon és a Bécsi döntés közötti korszakáról, a **Huszonkét év**.

Érdekes bepillantani az előszóba. A szerző ezt mondja: „Mégis Erdély román uralom alatt töltött huszonkét éve olyan befejezett egészet képez, amit jól át lehet tekinteni, ha a tiszta látást nem homályosítja el semmiféle önigazolási szándék, sem a ma annyira divatos mártír-szemlélet. (...) Ezekkel szemben igyekeztem a legszigorúbb tárgyilagosságot megőrizni. A kisebbségi történetírás szempontjából csak az lehet az értékmérő, hogy mennyiben erősítette egyik vagy másik irányzat a magyarság ellenálló erejét kijelölés és mennyiben tette a politikai front mögött belterjesebbé az erdélyi magyar életet. Ugyanakkor tárgyilagosságra törekedtem a román kormányzattal folytatott küzdelmek leírásánál, bár a tárgyilagosság ezen a téren már kiment a divatból. Politikailag érett nemzetnek azonban még háború idején is tisztán kell látnia, a román kormányok magyarellenes politikája pedig a tények bizonyító erejével önmaga helyett beszél. A román néppel szemben semmiféle elfogultság sem vezet, és ma éppen úgy, mint kisebbségi sorsban, a két nép közötti együttélés lehetőségének megtalálását tartom nemzetiségi politikánk egyik legfontosabb feladatának. Őrizkedtem a „morbus minoritatis” egy másik tünetétől is, ami utólag azoknál jelentkezik, akik szeretik kiszínezni mindazt, ami velük történt és a sötétség birodalmával harcoló Bayard lovagának képzelik magukat. Pedig a kisebbségi életforma tele volt gánccsal és félelemmel, botlásokkal és megalázkodással, s ha közben olyan tulajdonságok fejlődtek az erdélyi magyarságban, amik a többi magyarokból hiányoznak, az azért van, mert kisebbségi sorsban többet kellett dolgozni, és jobban össze kellett tartani, hogy a „családdá alakult” erdélyi magyar közösség átvészeldesse ezeket a nehéz időket. Az erdélyi magyarság román uralom alatt töltött huszonkét éve páratlan nevelőiskola volt annak számára, aki azt végigküzdötte. De a román kormányok kisebbség politikája is intő példa mindenkinek, aki a népkisebbségi kérdéssel szembekerül: hogyan nem kell nemzetiségi politikát csinálni soknyelvű országban!”

Ez az idézet az olvasó egyik legfontosabb útravalója lehet Mikó Imre tanulságos életének és életművének áttekintéséből. Egyrészt azért, mert az erdélyi sors sajátosan nevelő hatása azóta újabb hetven év tapasztalatával gazdagodott, és már három generáció vagy több is

ilyen nevelést kapott. Annak, aki esetleg elgondolkodna az Erdélyből az anyaországba áramló demográfiai mozgás „keltette” vagy azt felhasználva „keltett” indulatok okain és indokként felhasznált egyes „kapaszkodóin”, erre kell elindulnia. Ugyanakkor felmerül annak a gondolatnak az elkerülhetetlensége is, hogy Mikó hangsúlyozott és értékelhető tárgyilagossága mögött mekkora a világlátott tudós esetleges naivitása. Mennyire került ő is az „ortodox törésvonalat” nem ismerő nyugati gondolkodás – Európa, Párizs – gondolatiságának hatása alá. Mert hiszen azok a román kormányok minden elődükkel és utódukkal együtt tulajdonképpen nem arról voltak nevezetesek, hogy keresték volna a helyes nemzetiségi politikát, hanem éppen ellenkezőleg, a homogenizáció mindenáron való megvalósítását szolgálták az éppen hatalmon levő ideológiától függetlenül. És innen nézve már azt kell mondanunk, hogy aki homogenizálni akar és ehhez a következetes tevékenységhez keres modellt, Románia esetében azt láthatja, hogy: Hogyan kell nemzetiségpolitikát csinálni soknyelvű országban a nagy cél érdekében. Vagyis Románia számára sikertörténetről van szó. Van azonban a fenti Mikó idézetben egy mondat, mely mögött – érthetetlen okokból ki nem mondott – felismerések sejlenek fel, ezt megismétlem: „... a román kormányok magyarellenes politikája pedig a tények bizonyító erejével önmaga helyett beszél.” Egészében véve nem volt könnyű dolga. Balázs Sándor ezt azzal indokolja, hogy csupán egy éve állt rendelkezésére a nagy munkára, s közben sok más elfoglaltsága is volt, időbeni rálátása még nem lehetett, és a szereplők közül a legtöbb még élő aktív kortárs volt. Nem véletlen tehát, hogy a dicsérő kritikák mellett támadások is érték. Kifogásolták a Trianon utáni évek és a későbbi időszak leírása közti aránytalanságokat, vádolták románbarátsággal, nem fogadták el a Magyar Párt iránti vélt elfogultságát stb. A magyarországi reakciók intenzitásukban elmaradtak az erdélyitől. A kritikákra a szerző határozottan válaszolt, és úgy vélte, nincs mit hozzátennie a könyvhöz.

Bárdi Nándor, Mikó Imre munkásságának ismerője szerint a tudós életművének „érzékenységét és szakszerűségét nézve” legkiemelkedőbb teljesítménye is ekkor jelenik meg. Egy tanulmányról van szó, melynek címe: **Erdélyi politika**. A tanulmány a Hitel 1940-41-es összevont évfolyamának második számában jelent meg. Az írás bevezetőjében elmondja, hogy a belvederei döntőbíráskodás Erdély életében páratlan helyzetet hozott létre. Emlékezteti az olvasót, hogy: „A két nagyhatalom malomkövei között évszázadokon át kifinomult, és a román uralom két évtizede alatt megacélozódott erdélyi politikai ösztön is bizonyára értékes erőtartaléka a megnagyobbodott magyar hazának”. Ezután pontos és tárgyilagos leírását adja a román uralom alatt történeteknek, a román államhatalommal szembeni erdélyi magyar magatartásnak. Elmondja a hídverés szándékának kudarcát, hiszen a másik oldalról ezt nem fogadták el. A Magyar Párt idejében a védekezés volt a cél, mert látták, hogy a megegyezés reménytelen, a Magyar Népközösség munkája során a népszervezés dominált, hogy minden eshetőségre felkészüljenek a változó Európában. A kisebbségi sors „aktívái” közt sorolja fel a társadalmi korlátok sok tekintetben lezajlott leomlását. Hangsúlyozza, hogy a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság mindig nemzetpolitikát és nem pártpolitikát folytatott. Egyébként is a tulajdonképpeni nemzetpolitika a nemzetiségi politika is. Kijelenti, hogy „Erdélyben új magyar élet hajtott ki, s az egyetemes magyar újjászületés előfeltételeit éppen az idegen elnyomás teremtette meg. (...) ma az erdélyi politika egyetlen történelmi feladata az, hogy maradéktalanul átmentse a megnövekedett magyar haza számára mindazt az értéket, amit a kisebbségi életforma kitermelt, és olyan egységes népi Magyarország felépítésének legyen a kovásza, mely képes lesz megtartani azt, amit visszaszereztünk és visszaszerezni azt, ami még minket illet”.

A fentiek sokszoros erővel visszhangzanak a jelen olvasójának fülében. Az ismert „merjünk kicsik lenni” és a Tamási Áron féle „merjünk nagyok lenni”, mely utóbbi meg is magyarázza, hogy az új szellem kidolgozója Erdély is lehet, ezekkel a gondolatokkal kiegészítve ma is sokatmondó. De a kényszerű módon az utóbbi évtizedekben ideérkezett „kovász” anyaországbéli sorsáról is elgondolkozhatunk meg - ismét és újra - : Bocskain, s az ő szavain a kisebbségi és a nagyobbik haza sorsközösségéről.

Mikóék Teleki halála után Bárdossy László miniszterelnöksége alatt már nem tudják befolyásukat érvényesíteni. Pedig Mikó Bárdossy tevékenységéhez reményeket fűz, feltételezi, hogy mivel az hat évig vezette a bukaresti magyar nagykövetséget, fontos tapasztalatokat szerezhetett. Csalódnia kell. Bárdossy az Erdélyi Párt beolvasztására tesz sikertelen kísérletet. Mikó Imre akkor jut ismét szerephez, mikor Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt teret nyer a németektől való fokozatos elszakadás gondolata, bár a beolvasztást Kállay is megkísérli.

A Hitel 1943 évi szeptemberi számában **Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája** címen ír tanulmányt. Arról ír, hogy e két nagy szellem gondolatai ma is fáklyaként világítanak a nemzetiségi kérdés bonyolult szövevényben. Széchenyi maga hangsúlyozta, hogy mikor a latint a magyarral akarja helyettesíteni (magyarosítani), ezzel nem a nemzetiségek nyelvi elnyomását akarja. Sőt. Csupán hűséget vár a nekik nyújtott jobbjért. Hiszen jól tudja, hogy a magyar szó még nem magyar érzés is, és a magyar szó sem jelent mindenkor erényes embert vagy hazafit. Wesselényinek a Balítéletekről című művében megfogalmazott nézete az emberi jogok nemzetiségi jogot is megoldó biztosításáról szól, de úgy, hogy a nyelv ismerete ne legyen kötelező, inkább vonzó és szükséges. Ekkor még azt hiszi, hogy a szellemi emelkedés motorja a magyarság lehet, később ezt a nézetét revideálja. Már elveszíti látását, amikor keményen figyelmeztet a nemzetiségi veszélyre. Elkészíti az első magyar nemzetiségi törvényjavaslatot. Utóbb a románság (az oláh megnevezést román kívánság szerint elhagyja) érdekében is törvényjavaslatot készít. Mikó kimutatja, hogy az 1868: XLIV. tc.-ben foglalt nemzetiségi törvény Széchenyi és Wesselényi előkészítő munkájának végeredménye.

Ma szinte hihetetlennek tűnhet az, hogy a Hitel 1943 évi októberi számában Mikó Imre írást közöl **Angolszász hadicélok a két világháborúban** címmel, melyben ismerteti az első világháborús wilsoni pontokat és utóéletüket, illetve a második világháborús Atlanti Chartát. Teljes pontossággal és tárgyilagossággal írja le mindkettőt, csupán összehasonlítva őket és a végén annyit jelezve, hogy a világ népei kíváncsian figyelik hogyan alakul e téren a hatalom és az igazságtevés szándéka közti küzdelem. Ne feledjük, ekkor 1943 őszét írjuk Magyarországon.

Ugyancsak 1943-ban, decemberben jelenik meg a Hitelben **A magyar országgyűlés** című írása. A magyar országgyűlési hagyományokat méltatja, arra hívja fel a figyelmet, hogy míg körülöttünk megszállt országok és szélfúttá parlamentek működnek, a magyar parlament most is hagyományos szabályai szerint végzi munkáját. Kiemeli, hogy az összevont magyar haza parlamentjének az Erdélyi Párt képviselőcsoportja kovása lett, s nemegyszer sikerült felébresztenie az oly szükséges egységet. Ha mai visszhangjait keressük ennek az időszaknak, megállapíthatjuk, hogy annak jelenkori ostorozói szeretik elfelejteni a fentieket, vagy anakronisztikusan szemlélni a történéseket.

Mikó Imre a parlamentben mindvégig a parlamenti demokráciához való ragaszkodását bizonyítja. Feladatának érzi az erdélyi szellem érvényesítését, tapasztalatokban gazdag múltjából eredő értékeinek felkínálását a megnagyobbodott haza javára. **Románok és magyarok** című cikkében pedig arra figyelmeztet, hogy az erdélyi szellem nem kizárólagosan magyar érték. Másoknál is fellelhető.

1943 után a háborúból való kiugrás szorgalmazásának szándéka, a zsidónak minősített személyek mentésére tett erőfeszítések határozzák meg munkáját. Utólag önkritikusan elégedetlen önmagával, utóbbi ügyben úgy véli többet is tehetett volna, de az igazság az, hogy úgy a parlamenti felszólalásaival, mint azon kívül „gyakorlatilag”, sokat tesz annak érdekében. Az Erdélyi Párt is megtesz annyit, hogy a szegycenyeljes törvényt „fondorlatosan” veszi programjába, és csak a kisebbségi évek során „a nemzet testéről önként levált zsidókat” említi benne.

Ismét Gáll Ernőre hivatkozva, a „Mikó képlet komplexitását” mutatja a kommunista Józsa Bélával 1943-ban folytatott levelezése is. Józsa arra kéri, hogy a demokráciához hű maradt értelmiséggel emelje fel szavát a nép igazi egységének megteremtéséért, – a háborúból való kilépés és a demokratikus kibontakozás érdekében.

Bár Józsa Bélát meggyilkolják, s így kommunista mártírként vonul

be a történelembe, de mint látni fogjuk, a Hitel köre és Mikó Imre valóban fő katalizátora lesz a kiugrást sürgető „negyvenek” memorandum elkészítésének.

Az elméleti tudós ember sem alszik benne. 1944-ben újabb alapvető művet tesz közzé. A könyv tulajdonképpen egyetemi magántanári értekezése. Címe: **Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika**. Utolsó percben lesz a Kolozsvárra visszatért Ferenc József tudományegyetem jogi karának előadó tanára. Oktatói munkát azonban már nem kezdhet, mert ősszel megtörténik a hatalomváltás.

Előszavában Mikó így ír: „...nincs a jogalkotásnak még egy olyan fejezete, amely annyira át volna utatva politikummal, mint a nemzetiségi jog (...). Az alap az oszthatatlan egységes magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja (...). Az európai rendezés mely figyelmen kívül hagyja a nemzetiségi együttélés sokféle változatait, amelyeket a hagyományos magyar politikai érzék olyan mesterien szabályozott, éppen olyan gyenge és törékeny közép-európai rendet tudna csak teremteni, mint amilyen gyenge és törékeny az a soknyelvű ország, amelyet az egynyelvű ország törvényszerűségei szerint akarnak kormányozni és igazgatni”. Figyelmeztet, hogy míg Európában a Trianoni béke után jelenik meg a nemzetiségi jog, addig nálunk az 1868: XLIV. tc. óta létezik rendszerbe foglalva. A trianoni békeszerződés ennek csak kis részét isméli meg. „Nálunk a közjogi szabályozás megelőzte a kisebbségvédelem érdekében vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeket (...) A magyar nemzetiségi jog önmagába véve is olyan szellemi és politikai tőke, amit az új Európa útlétszéke előtt kell lemérni, mielőtt a magyarság és a nemzetiségek viszonya hosszú időre ismét eldőlné. (...)” A könyv mondanivalója – írja Csátári Dániel – mindenütt hasznosítható, ahol nemzetiségi kérdés létezik.

A hatalmas munka számos elismerést és bírálatokat is kap. Balázs Sándor szerint Mikó úgy írta meg, hogy ne tudjanak szövegéből Jászi-ellenességet kiolvasni.

A szerző jelzi, hogy Magyarország valószínűleg az egyetlen olyan állam mely a nemzetiségi jogokat törvénycikkekbe foglalta és az alkotmány szerves részévé tette.

Mikó 1944 márciusában a Hitelben jelenteti meg **Eötvös és Deák nemzetiségi politikája** című tanulmányát, melyben az 1868-as nemzetiségi törvény megszületésének történetét is leírja. Eötvös és Deák már évekkel előbb leszögezték véleményüket, és a kettő szerencsésen egészítette ki egymást. Mikó bizonyítja, hogy a magyarság legjobbjai a kiegyezéskor már tisztában voltak a nemzetiségi politika fontosságával. Deák bizonyítottan nem azért szólalt fel nem egyszer a nemzetiségek érdekében, hogy azok szimpátiáját elnyerje, hanem igazságérzetére alapozva. Nem befolyásolta sem hazafiúi szűkkeblűség, sem nemzetiségi sovinizmus. Sajnos hiába várták a törvénytől a megoldást. A nemzetiségek nem fogadták el a feljükk nyújtott kezét, de rövidesen kiderült, hogy azok semmire sem emlékeztek, és semmit sem tanultak.

A Sztójay kormány idején Mikó tevékenysége már nagy nehézségekbe ütközik, mégis az ellenállással kapcsolatos tevékenysége tulajdonképpen ekkor, a német megszállás után kezdődik. Az Erdélyi Párt fővárosi irodájának vezetését tiltakozásul azonnal átadja és hazaköltözik Kolozsvárra.

1944 nyarán a Hitel júniusi számában jelenik meg **Wesselényi szózata** című tanulmánya, melyben a „Zsibói Bölény” elfelejtett vagy csak szöveggörnyezetből kiemelt részleteiből ismert látomásos írását elemzi. Wesselényi előre látta a keleti veszélyt, az oroszral összefogó románt és a forradalmi fenyegetettséget is. Egyedüli európai ellen-szernek egy dunai föderációt, illetve egy európai szövetséget látott és hangsúlyozta a nemzetiségek komfortérzetének fontosságát. A front már a Prúthoz közeledett, mikor Mikó arra emlékeztetett, hogy a vak Wesselényi egy évszázaddal előbb is látta, mi várható.

A román kiugrást követően a Lakatos kormány idején sikerül létrehozni az észak-erdélyi németellenes erők egységfrontját. Erdély fokozatosan megszállás alá kerül. Az Erdélyi Párt szerepe megszűnik. Az Erdélyi Magyar Tanács tagja lesz Mikó Imre is. Ennek létrejöttét körül ellentmondásos irodalmi adatok vannak forgalomban, ezért ismét figyelmeztetek a 2004-ben megjelent Vita Sándor – Teleki Béla levelezésre. Nincs kétség afelől, hogy a memorandumot Mikó

Imre, Szabédi László és Nagy István fogalmazzák meg, de részt vesz a munkában Tamási Áron is. A négy fogalmazó közül három a Hitel munkatársa. Teleki Béla Budapesten van. Így készül el tehát a negyvenek memoranduma, az a beadvány, melyet a 40 vezető erdélyi értelmiségi aláírásával Teleki Pál fia a Kolozsvári Ferenc József Tudomány Egyetemen tanító Teleki Géza visz el a kormányzóhoz. „...A háborúnak lehet egy pontja melyen túl a háború már nem háború, hanem embermészárlás” írják benne, és figyelmeztetik a kormányzót, hogy ha nem tesz semmit, akkor „Erdély külön utakra léphet.” Későbbi információ szerint, amikor Teleki Géza Horthynak – határozott szavak kíséretében – átadta az iratot, az így szólott hozzá: „Apád nem mert volna így beszélni velem”. A memorandum megfogalmazásának időpontját tartják az Erdélyi Magyar Tanács megalakulása pillanatának. Elnökének a távollevő Teleki Bélát választják, s természetesen Mikó Imre is tagja, Balázs Sándor adatai szerint a végrehajtó bizottságba kerül be. Tehát a memorandum elkészítése megelőzte a Tanács létrejöttét. Ennek nem mond ellent az az adat, hogy Mikó Imre felutazott a fővárosba és felkereste a Lakatos kormány négy miniszterét, és hogy Vita Sándorral együtt Horthy fiával, Miklóssal is tárgyaltak, aki a fennmaradt kézirat szerint: tajtékozva szidta a németeket.

Mikó és a Hitel-csoport egyes tagjai ismét akcióba lépnek. Ekkor sikerül elérni, hogy Kolozsvár maradjon nyílt város és megakadályozzák a kiürítést. Ezt követően a németek távozásával járó rombolások megakadályozásában is részük van. Mikó még a munkásság felfegyverzésében is szerepet kap. A szovjet és román csapatok bevonulása után a város életének megszervezésén munkálkodnak.

Aztán jelentős törés következik be Mikó Imre életében. Miközben a már felsorolt, kiemelten fontos és felelős magyar politikusi tettek sorának élenjárója, éppen a szovjetek hadifogoly-vadász akciójának esik áldozatául. 1944 őszén őt is elhurcolják és három év kilenc hónapig tartó hadifogság vár rá, jórészt Csehov szülőföldjén, az Azovi tenger partján levő Taganrogbán. Itt nyílik alkalma a későbbi életében szerepet játszó hatodik nyelv, az orosz elsajátítására. Mert ő a hadifogságot is szellemi kincstárának gyarapítására fordította, a remélt – immáron más keretek között szükséges – szolgálat érdekében.

Életének külön korszakát jelentik fordítói munkásságának évei. 1949-től az 1. számú fiú középiskola (Az egykori Unitárius gimnázium, később Brassay Sámuel nevét veheti fel) orosz tanára. Közben számos orosz művet fordít magyarra, és tankönyvet is készít. 1958-ban a gimnáziumból is eltávolítják.

Itt tényfelsorolásomat kissé személyesebb hangúra fordítva elmondom, hogy ezekben az években valamilyen okból a 2. számú magyar fiúliceum, a volt Református Kollégium tanára is volt. Ekkor kerültem először szorosabb kapcsolatba vele. Az orosz nyelvvel való találkozás első nehézségei közben pontosan emlékszem, hogy a Zoja Koszmodemjanszkaja alakját példaképként bemutató olvasmányon kínlódtunk. Még a név kimondása is nehezünkre esett, s bár már kemény osztályharc folyt és a nagy Szovjetunió dicsőítése is kötelező volt, tehát akár baj is lehetett volna belőle, az osztály Koszgyomor névvel illette. Kettős életemnek érdekes emléke ez, hiszen otthon jól megtanultam, mit szabad délelőtt az iskolában mondani egy osztály-ellenségnek, s azt is, hogy mit délután, a vegyes nemzetiségű utcai játszódás közben, egy kisebbségnek.

A hatvanas években munkássága más irányba is kiterjed. Esszéket kezd írni. Saját bevallása szerint fordítás közben lesi el ennek fogását. Bölöni Farkas Sándorról, Brassai Sámuelről, Vicentie Babesről, Macchiavelliről, Morusról, Rousseau-ról ír a Korunkban. Lefordítja Rousseau Társadalmi szerződését franciából és a magyar művelődéstörténet témái felé fordul.

Esszékötetének kiadására már nem kerülhet sor, mert a tanügyből is kitiltják, és ezt követően a könyvterjesztésben helyezkedik el. Könyvelosztói alkalmazott, majd a Puskin utcai (az egykor volt Egyetem utca) tankönyvbolt eladója. Ez az időszak is egy évtizedet jelent életéből.

Itt ismét személyes emlék „ugrik be”, hiszen posztgraduális tanulmányaim során, szakkönyvek beszerzése végett megfordultam a bolt-

ban, ahol Mikó Imre hallatlan nyugalommal, kedvességgel és készséggel szolgálta ki vásárlóit. A közmondásos kedves mosoly egy pillanatra sem hervadt le „Imrus” bácsi arcáról. Eközben alkalmam adódott immáron „felnőttként” is beszélgetni vele. Már amennyire a boltban lehetséges volt. Sajnos keveset dolgozhattam Kolozsváron, s így az édesapámmal folytatott eszmecsereinek nem lehettem tanúja. Bizonyára sokat vesztettem ezzel. Apám az EMGE üv. alelnöki és a Bolyai egyetem tanári székéből a segédmunkásságig haladva, Mikó Imre könyvesboltjától néhány méterre dolgozott, s gyakran volt alkalmuk szót váltani. Összefonódó múltjuknak és tevékenységüknek több mozzanata kötődött Kolozsvár és Erdély újkori történelméhez.

Időrendben ezután jelenik meg **Honpolgárok és világpolgárok** című esszéköte (1967) és az Orbán Balázs nyomdokain, valamint a Bölöni Farkas Sándorról szóló életregény, a **Bércre esett fa**, mely igazi szépirodalmi teljesítmény (1969). Érdekes adalék, hogy Bölöni Farkas Sándor bölöni tanítómestere Mikó Imre úkapja volt.

Két évtizednek is el kellett telnie, hogy ismét visszatérhessen a nemzeti joghoz, de ekkor is csak a hetvenes évek adta korlátozott keretek között. Eleinte névtelenül és indokolt félelemmel. Ilyen jellegű írásai tehát élete utolsó hét évében jelentek meg. A szakirodalmat több nyelven is figyelemmel kísérte. „Irodalmárnak lenni passzió, jogásznak lenni kötelesség”, – mondotta egyszer. 1972-ben az akkori korlátok ellenére is leírta azt, hogy „Az egyenjogúság adta alkotmányos lehetőségeket is meg kell ismertetni a nemzeti jogunk minél szélesebb körével”. Néhány tanulmányában elment az akkor lehetséges legmesszebbre. Felfedezhetjük a kultúr-nemzet elismerésének nem túlságosan rejtett igénylését.

A népszövetséggel kapcsolatos csalódások a háború után is folytatódhat számára. Az Emberi Jogok 1948-ban elfogadott Egyetemes Deklarációja említést sem tesz a kisebbségi jogokról. Akárcsak a mai Unió politikusok, úgy tekintik ezeket, mint amelyek benne foglaltatnak az általános emberi jogokban és felesleges a külön szabályozás. Gáll Ernő szavaival: a hagyományos individualizmus jegyében fogant, és nem számolt a tényleges társadalmi struktúrákkal, az egymással különböző viszonylatokban és kölcsönhatásokban élő közösségek létével, s nem vette figyelembe, hogy vannak csak csoportosan gyakorolható jogok is.

1970 és 1973 között a nyelvhasználatról ír tanulmányokat (**Nyelv és jog; Nyelvhasználat és jogtörténet Erdélyben; Nemzet és nemzeti-ség; Az együttélő nemzetiségek jogegyenlősége**)

„A nyelv a nemzetiség és a nemzetiségi lét legfontosabb ismertetőjele” írja, „a nyelv egy nemzet szent tulajdona”, „a nyelv a nemzetiség reagens”. Szerinte a nemzetiség a történelem változásai közepette olyan közösség marad „amelynek tagjait egybehangolja a közös nyelv és a közös hagyományokban gyökerező kultúra”.

Ekkoriban már a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségében találjuk, mint főszerkesztőt. A Téka sorozat beindításán munkálkodik, már kongresszusokra is eljárhat.

Ekkor írja le azt, hogy a nemzetiség, felfogása szerint: „sajátos minőséget, etnikumot jelent, jellegzetessége a közös nyelv, a közös hagyományok, a közös kultúra s mindezekben túlmenően az összetartozás tudata”. Szerinte „teljes egyenjogúságról csak akkor beszélhetünk, ha az együttlako nemzetiségek számára is, biztosítják mindazt, ami a román nemzethez tartozók számára természetes és magától adódó...”

1971-ben jelenik meg Brassai Sámuelről szóló életregénye **Az utolsó erdélyi polihisztor** címmel. Dávid Gyulával írják a **Petőfi Erdélyben** címmel megjelenő kötetet (1972) és pályatársának, Balázs Ferencnek (aki iránt érdeklődése már diákként megmutatkozott) a könyvét is sajtó alá rendezi **Bejárom a kerek világot** címmel, s benne életrajzát is megírja (1975).

Csatári Dániel hívja fel a figyelmet arra, hogy Mikó Imre ekkortájt (1974) nevezi magát egy nyilatkozatában „világlátott lokálpatriótának”. Mint mondja, előbb-utóbb nekem is hozzá kell fognom a memoáriráshoz.

Csatári szerint e szándékát, az **Akik előttem jártak** című „antimemoárijával” kezdi megvalósítani. Ezt követően kezd hozzá **A csendes Petőfi utca** című önéletrajzi visszaemlékezéseéhez. Balázs Sándor szerint ez egy családszociográfiai szálakkal átszőtt epikus mű.

Ezt a munkáját töri derékba 1977. március 21-én a Mikók rettegett ellenfele, a rák okozta halál.

Nagy veszteség, hogy munkásságát nem teljesíthette ki, mondja Gáll Ernő 1981-es írásában és figyelmeztet, hogy emlékeztetni kell Leninre, aki nagy súlyt helyezett a nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozására. Igen fontos az, hogy Mikó az összetartozás tudatát is az ismérvek között említi. Azonban csonka lenne az a nemzetiségi tudat, amelyik nem foglalná magába a jogi tudatot is, mert ennek hiánya bizonyos akarati mozzanatoktól fosztaná meg. A sajátosság megőrzésének igénye egyike a nemzetiségi lét és művelődés megmaradását biztosító szubjektív erőknél.

Mikó munkásságának méltatása közben olvashatunk az ENSZ égisze alatt zajlott ohridi tanulmányi ciklusról, ahol érvényesülni kezdett az, miszerint „*csoportok jogait nem helyes, nem célszerű és elméletileg sem helytálló az emberi jogokra vagy az alapvető szabadságokra leegyszerűsíteni*”. Ez 1974-ben hangzott el. Tudtommal ma, 2011-ben sem lett kodifikálva.

De foglalkozunk most Mikó Imre személyiségének egy fontos oldalával, a moralitással, mely egész életművét áthatja. Gáll Ernő szerint bár ezzel tételesen nem foglalkozott, de egész lénye morális volt. „*Személyében a legjobb, hagyományos értelemben vett szolgáló írástudót tisztelhetjük*.” Határozott egyedi jelei mellett ellentmondásosnak ítéli meg, s ezzel a Kós Károly által említett girondista középútra utalhat.

Mikó Imre a szolgálat és a maradás embere volt, az évszázados erdélyi hűség továbbhordozója. Amint azt Jancsó Béla egykor mondogta: „*Erdély lelke a hűség*”. Mikó egyik esszéjének zárómondata is így szól: „*Az értelmiség szükségszerűen tér vissza szülőföldjéhez*.” Gáll Ernő megállapításai közül még emeljük ki azt, mely szerint Mikó Imre a romániai magyarság erkölcsi tudatának korszerű fejlesztéséhez is hozzájárult.

Nem felejthetjük el azt sem, hogy mély vallásos meggyőződésű ember is volt. A tehetség mellet, valamint komolysága és szorgalma mögött, derű és humorérzék is megfért.

Zaklatottan kanyargós életpályája során – legtöbbször kényszerhelyzetben is nagyot alkotván – annyi területen kamatoztatta tehetségét, hogy életművét sokáig inkább mint a nemzetiségkutatóét, kultúrtörténészét, műfordítóét, szépirodét vagy szerkesztőét s nem kevésbé esszéíróét tanulmányozták. Közben nem figyeltek a jogászai

teljesítményre. Ennek bizonyára az is oka lehetett, hogy a nemzetiségi jog azokban az években igen kényes terepnek látszott.

Mikó Imre életének és munkásságának áttekintése közben a ma emberében elkerülhetetlenül merül fel egy kérdés.

Miként lehetséges az, ami akkor az erdélyi kisebbségi lét első évtizedében a legnagyobb elbizonytalanodás, a legkeserveesebb csalódások idején mégis működött. Nevezetesen, hogy a fiatal erdélyi magyarok jelentős csoportjai – már tizenévesen s még inkább húszas éveik elején – olyan céltudatosan tudtak elindulni a közösség szolgálatának útján.

Már az is feltűnő, hogy a tehetségeknek milyen sokaságát neveli ki magából ez az addig nem tapasztalt nehéz körülmények közé került, két milliőt sem elérő kisebbség.

De, hogy ezek a tehetségek, ha különböző utakon is járva, miként vállalják fel tudatosan és áldozatosan ugyanazt a nehéz feladatot, nem lehet véletlen.

Azt is felvethetnénk, hogy a Mikó Imre életműve vajon lehetett volna-e ilyen gazdag és sokoldalú, ha számára egy kényelmes polgári élet adatik meg. A kérdés azonban nagyobb perspektívában is felmerülhet, mert európai szintről nézve a kelet-európai, abban a magyar s magyar sorsunkon belül a kettős nyomás alatt élni kénytelen erdélyi sors lehetett az a pálmára nehezdedő súly, mely a szenvedés igazgyöngyeit izzasztotta ki magából, amely a szent gyémánttá préselte.

Mikó Imrének és kortársainak sors történeteit és életműveiket nagyon fontos lenne sorra feldolgozni a mai anyaországi (és mai erdélyi) olvasók elé tárni.

A mára mesterségesen elsatnyított nemzet tudat, nemzeti önismert, az egész nemzet – tehát az ezen értékeket tagadók – számára is nagy veszedelmeket rejtenek magukban.

Erdély küzdelmes éveit mára sem érték véget. A magyarság Kárpát-medencei sorsának nehéz fejezetei egymást követik. Amint azt Asztalos Miklóstól már idéztük, a múlt hozadékának felhasználása szükséges és végre el kell jutni ennek az igazságnak a felismeréséhez.

A Mikói életmű – önmagán is túlmutatva – erre figyelmeztet.

Leányfalú, 2011. január-február

Szász István Tas

Bibliográfia

- Mikó Imre: Panaszaink a Nemzetek Szövetsége előtt, Hítel 1936/3
- Mikó Imre: Románia új alkotmánya, Hítel 1938/1
- Mikó Imre: A román kisebbségi statutum, Hítel 1938/3
- Mikó Imre: Huszonkét év 1918-1940, A "Studium" kiadása Budapest 1941
- Mikó Imre: Erdélyi politika, Hítel 1940-41/2
- Mikó Imre: Kormányzó és kormányzóhelyettes, Hítel 1942/8
- Mikó Imre: Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája, Hítel 1943/9
- Mikó Imre: Angolszász hadicélok a két világháborúban, Hítel 1943/10
- Mikó Imre: A magyar országgyűlés, Hítel 1943/12
- Mikó Imre: Eötvös és Deák nemzetiségi politikája, Hítel 1944/3
- Mikó Imre: Wesselényi szózata, Hítel 1944/6
- Mikó Imre: Akik előttem jártak, Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1976
- Mikó Imre: A csendes Petőfi utca, Dacia Könyvkiadó Kolozsvár-Napoca 1978
- Balogh Edgár: Mikó Imre korjelzése, Záró tanulmány A csendes Petőfi utca című kötethez. 1978
- Mikó Imre: Változatok egy témára, Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1981
- Gáll Ernő: Mikó Imre - a "nemzetiségi jogász", Bevezető tanulmány a Változatok egy témára című tanulmánykötetbe.
- Dr. László Ferenc és Cseke Péter Erdélyi Fiatalok - dokumentumok, viták (1930-1940), Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1986
- Cseke Péter: Szellemi műhely-közéleti iskola, bevezető tanulmány az Erdélyi Fiatalok, dokumentumok, viták című kötetbe 1986
- Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika, Optimum kiadó 1989
- Csatári Dániel: Bevezető tanulmány, a Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika című könyvhöz 1988
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 3. kötet, Kriterion Könyvkiadó Bukarest 1994
- Gloria Man: Az ortodox törésvonal, Háttér Kiadó Budapest 1996
- Mikó Imre: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés, Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda 1998
- Bárdi Nándor: Egy magyar girondista Erdélyben, bevezető tanulmány Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés című kötetbe. 1998
- Balázs Sándor: Mikó Imre élet és pályaképe, Polis Könyvkiadó Kolozsvár 2003
- Vita Sándor és Teleki Béla Lipcsey Ildikóhoz írott levelei, Erdélyi Magyarság 56. sz. 2004 június-szeptember.
- Szász István Tas: Beszédes hallgatás, avagy három Hítel és ami utána következett, Kriterion Könyvkiadó Kolozsvár 2007